

I

Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Karadeniz Bölgesi'nde Türk, Rum ve Ermeni Nüfusu

Prof. Dr. Mehmet OKUR

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Trabzon

Yaklaşık yüz yıllık dönemi kapsayan bu yazıda kaza ve nahiye nüfusları da dâhil olmak üzere Batum'dan Kastamonu'ya kadar hemen bütün Karadeniz Bölgesi'nin demografik yapısı; Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtları, Hristiyan unsurlara ait patrikhane kayıtları, Osmanlı coğrafyası üzerine yapılan araştırmalar, uluslararası düzeyde gündeme gelen raporlar, gazeteler, hatıralar ve seyyahların verdiği rakamlardan hareketle irdelenmekte ve bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki nüfusu hakkında ortaya konulan rakamların kesin bilgiler olduğu iddia edilemez. Bu husus hem Osmanlı resmi nüfus istatistikleri hem de yabancı kaynaklı veriler¹ için geçerlidir. Bununla birlikte Osmanlı istatistiklerinin belli bir tutarlılık izlemesi, birçok yabancı araştırmacının bu istatistiklere başvurmaları ve onları referans göstermeleri Osmanlı nüfus istatistiklerinin diğer kaynaklara göre daha güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır.² Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, başta yeni fethedilen yerler olmak üzere zaman zaman kendi toprakları üzerinde yaşayan halkın sayım ve yazımını yaptırdı.³ Bu sayımların temel nedeni imparatorlukta toplam nüfusu tespit etmek ya da toplumun etnik yapısına ilişkin ayrıntıların doğru olarak kaydını yapmaktan çok tumar sisteminin bir gereği olarak vergi ve asker toplama esasına dayanmaktaydı.⁴

Osmanlı Devleti'nin resmi nüfus sayımları ve vilayet salname kayıtları genelde tutarlı ve doğru olmakla birlikte, XIX. yüzyılın sonlarına kadar yalnızca erkek ve vergi mükellefi olan nüfusu esas alması nedeniyle

genel anlamda önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Belirtilen bu eksiklik gayrimüslimlerden çok Müslüman halkın nüfus sayımında daha belirgindir. Zira Müslümanlar özellikle son dönemlerde vergi ödemekten ve askere alınmadan kurtulmak için kayıt dışına çıkmaya çalışırken Hıristiyanlar, bir takım özerklik ve hak talepleri nedeniyle bilinçli olarak sayılarını fazla gösterme çabası içine girmişlerdir.⁵

Ayrıca idari teşkilatlanmalarda meydana gelen değişiklikler, bu değişikliklerin sağlıklı bir şekilde tespit edilmemesi ve yeterince irdelenmemesi de farklı rakamların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum, mevcut idari taksimatların tamamı adına yapılan değerlendirmelerin detayları incelendiğinde açıkça göze çarpmaktadır. Özellikle aynı idari taksimat içinde yer almasına rağmen bazı kaza, nahiye veya köylerin verilerinin kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu tür eksiklikler bir idari taksimatın bütünü adına yapılan değerlendirmelerde sonuçları itibarıyla önemli sapmalara neden olmaktadır.

Bu nedenle, Karadeniz Bölgesi'nin nüfus değerlendirmelerine geçmeden önce Trabzon Vilayeti'nin idari teşkilat yapısına kısaca göz atmak, özellikle de Tanzimat'tan sonraki düzenlemeleri dikkate alarak bir nüfus değerlendirmesi yapmak konunun anlaşılmasında daha yararlı olacaktır.⁶

II. Mehmet'in Trabzon'u 1461 yılında Osmanlı topraklarına katmasından sonra şehrin idari teşkilat yapısında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu bağlamda bir sancakbeyliği olarak yapılandırılan Trabzon, 1520 yılına kadar idari yönden bağımsız bir "uç sancağı" şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Ancak Trabzon askeri ve siyasi tedbirler gereği zaman zaman farklı idari birimlere dâhil edilmiştir.⁷ 1520'de kurulan Vilayet-i Rum-ı Hâdis'e⁸ bağlanan Trabzon Sancağı 1535 yılına gelindiğinde Erzurum'da kurulan Eyalet-i Rum-ı Hadis'e bağlanmıştır.⁹ 1581'den itibaren Batum Beylerbeyliği'ne bağlanan Trabzon, 1650'lerden sonra Eyalet statüsüne kavuşmuştur.¹⁰ Bu düzenlemeye göre Trabzon Eyaleti'ne Merkez kaza, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Mapavri (Çayeli), Giresun, Keşap, Kürtün, Yavabolu ve Tirebolu kazaları ile Torul nahiyesi bağlandı.

Yaklaşık iki yüz yıl bu statüde kalan Trabzon Eyaleti, Tanzimat'ın ilanından sonra merkez ve taşra teşkilatında gündeme gelen değişiklikler bağlamında vilayete dönüştürüldü. 1846-1847'de yapılan yönetim değişikliği ile Trabzon Eyaleti, merkez (Trabzon), Karahisar-ı Şarki, Canik, Gönve ve Batum sancaklarından oluşuyordu.¹¹ Bu düzenlemeyi 1867'de çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi izledi ki; bu Nizamname

1864'te çıkarılan Tuna Vilayeti Nizamnamesi'nin¹² Osmanlı Devleti'nin tamamına uygulanması anlamına geliyordu. Ancak, 22 Ocak 1871 (29 Şevval 1287) tarihinde yayınlanan İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnamesi ile vilâyet yönetiminde yeni bir düzenleme daha yapılmış ve Osmanlı Devleti bu düzenlemeyle idarî bakımdan 27 vilâyet ve 123 sancağa bölünmüştü.¹³ Vilâyet, liva (sancak), kaza, nahiyeye ve köy yönetimini ayrıntılı bir şekilde belirten bu Nizamname¹⁴ ile Trabzon Vilayeti; Merkez Sancağı, Lazistan Sancağı, Gümüşhane Sancağı ve Sivas Vilayeti'ne bağlı iken Trabzon'a aktarılan Canik Sancağı¹⁵ olmak üzere yeniden yapılandırıldı.

Yeni düzenlemeye göre, Trabzon Merkez, Giresun, Bucak (Ordu), Rize, Tirebolu ve Of Kazaları ile Akçaabat, Yomra, Vakf-ı Sagır, Maçka, Tonya ve Vakf-ı Kebir Nahiyeleri Trabzon Merkez Sancağı'na bağlandı. Giresun Merkez, Akköy ve Keşap Nahiyeleri Giresun Kazası'nı; Bucak Merkez, Ulubey, Hapsemana (Gölköy), Aybastı ve Perşembe Nahiyeleri Bucak (Ordu) Kazası'nı; Rize Merkez ve Kura-i Seba (İkizdere) Nahiyesi Rize Kazası'nı; Tirebolu Merkez ve Görele Nahiyesi Tirebolu Kazası'nı; Of Merkez ve Sürmene Nahiyesi Of Kazası'nı oluşturmaktaydı.

Gümüşhane Sancağı'na bağlı kazalar ise; Gümüşhane Merkez, Kelkit ve Torul kazalarıydı. Bunlardan Gümüşhane Merkez Kazası; Gümüşhane merkez, Kovans (Kale) ve Yağmurdere Nahiyelerinden, Kelkit Kazası; Kelkit ve Şiran Nahiyelerinden, Torul Kazası ise; Torul ile Kürtün Nahiyelerinden meydana gelmekteydi.

Canik Sancağı da Samsun, Ünye, Bafra ve Çarşamba kazalarından oluşturmaktaydı. Bunlardan Samsun Kazası; Kab-ı Maden ile Samsun ve Kavak Nahiyelerinden, Ünye Kazası; Ünye Merkez, Fatsa, Bolaman, Karakaş ve Niksar Nahiyelerinden, Bafra Kazası; Bafra Merkez ve Alaçam Nahiyelerinden, Çarşamba Kazası ise; Çarşamba Merkez ve Terme Nahiyelerinden ibarettir.

Lazistan Sancağı'na bağlı kazalar, Batum, Livane ve Arhaviydi. Belirtilen kazalardan Batum; Merkez, Çürüksu, Acara-i Süfla (Aşağı Acara) ve Acara-i Ulya (Yukarı Acara) Nahiyelerinden, Livane; Merkez ve Maçahel (Camili) Nahiyelerinden, Arhavi; Merkez, Hopa, Gönnye, Atina ve Hemşin Nahiyelerinden oluşturmaktaydı.¹⁶ Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Batum Ruslara bırakılınca Lazistan Sancağı'nın merkezi Rize'ye taşınmıştır.¹⁷

Zaman içinde coğrafyanın büyüklüğü, nüfusun artması ve merkezden idarenin zorluğu gibi nedenlerden dolayı, diğer idari bölgelerde olduğu gibi Trabzon Vilayeti'nin idari taksimatında da değişikliklere gidilme ihtiyacı doğdu. Nitekim Kafkaslarda yaşanan Rus baskısından kaçan çok sayıda insanın Samsun bölgesine gelmesi üzerine Canik Sancağı 1872'de müstakil liva haline dönüştürülerek Trabzon Vilayeti'nden ayrıldı. Ancak bu uygulama yalnızca beş yıl devam ettikten sonra 1877'de alınan bir kararla yeniden Trabzon Vilayeti'ne bağlandı.¹⁸ Bununla birlikte Canik Sancağı, 1910 yılında çıkarılan bir kanunla yeniden müstakil sancak haline getirilerek Samsun Merkez, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme ve Ünye kazaları bu mutasarrıflığa bağlandı.¹⁹ Bu tarihten itibaren Trabzon Vilayeti; Trabzon Merkez, Lazistan ve Gümüşhane Sancağı olmak üzere üç sancaklı bir il olarak varlığını sürdürdü. Milli Mücadele dönemine kadar bu şekilde devam eden Trabzon Vilayeti'nin idari teşkilat yapısı, 1920'de Giresun'un, 4 Nisan 1921'de ise Ordu'nun müstakil mutasarrıflık haline getirilmesiyle yeniden değişti. Trabzon Vilayeti'ne bağlı Sancaklar olan Rize ve Gümüşhane ise 20 Nisan 1924 tarihli kanunla müstakil ile dönüştürüldü.

Nüfus sayımında görülen aksaklıklar ve idari taksimattaki değişikliklerle ilgili bu kısa değerlendirmeden sonra Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu ile ilgili genel bilgilere ve Karadeniz Bölgesi'ndeki Türk, Rum ve Ermeni nüfuslarının farklı kaynaklardan irdelenmesine geçilebilir.

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk genel nüfus sayımı II. Mahmut döneminde, 1830-1831'de yapılmıştır.²⁰ Buna göre Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Avrupa topraklarında; 2.490.892'si Müslüman, 1.080.463'ü Hıristiyan, 35.707'si Çingene, 15.297'si Yahudi ve 18.742'si Ermeni olmak üzere toplam 3.641.101 kişi yaşamaktaydı.²¹ Ancak belirtilen bu rakam gerçek nüfusu vermekten uzaktır. Bu durum dönemin şartlarından kaynaklanan sorunlardan ziyade Osmanlı Devleti'nin bu sayımda, Müslüman olmayanlara şahsi vergi uygulaması getirmek ve yetişkin Müslüman erkekleri orduya almak gibi bir esasa göre hareket etmesinden dolayısıyla yalnızca erkek nüfusun sayılmasından kaynaklanmaktaydı.²²

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yenilik ve ıslahat faaliyetleri çerçevesinde yeni nüfus sayım çalışmaları başlatılmışsa da halkın direnişi ile karşılaşılması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²³

Gerek hazırlanışı gerekse uygulanması bakımından en mükemmel olması gereken 1859-1860 tarihli tahrir kayıtları ise yalnız maliyeyi ilgilendiren taraflarıyla sonuçlandırılmıştır.²⁴

Osmanlı Devleti'nde kapsamlı bir nüfus sayımı çalışmasının ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında başladığı görülmektedir. Zira Kırım Harbi sonrası Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç eden Müslümanların, 1856 Paris Antlaşması'nın getirdiği anlayış farklılığı dolayısıyla ülkedeki etnik topluluğun tam sayısının bilinmesi ihtiyacı²⁵, 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinin taşra yönetiminde meydana getirdiği değişiklikler ülkede yeni ve kapsamlı bir nüfus sayımının yapılmasını gerekli kılıyordu.

İşte belirtilen bu unsurlar ile ordunun asker, devletin vergi ihtiyacı; kamu hizmetlerinin daha iyi yapılabilmesi gibi nedenlerle yeni bir nüfus sayımı yapılması için harekete geçilmiş ve nüfus sayımıyla ilgili düzenleme yapma yetkisi Şuray-ı Devlet'e verilmiştir. Şura-yı Devlet tarafından hazırlanan "Sicil-i Nüfus Nizamnamesi" 4 Eylül 1881'de yürürlüğe girmiştir.²⁶ 1882 yılında başlanan nüfus sayımı işlemleri ancak 1893'de tamamlanmış ve Cevdet Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamit'e sunulmuştur. 1893'te yayınlanan bu nüfus kayıtları, XIX. yüzyıl Osmanlı nüfusu ile ilgili en düzenli ve güvenilir bilgileri vermekle beraber, sayımın uzun bir zaman dilimine yayılmasından kaynaklanan bazı eksiklikler olabilir. Ancak burada şu husus belirtilmelidir ki Trabzon Vilayeti, sayımı hemen hemen en erken ve eksiksiz olarak tamamlanan vilayetlerden biridir.²⁷

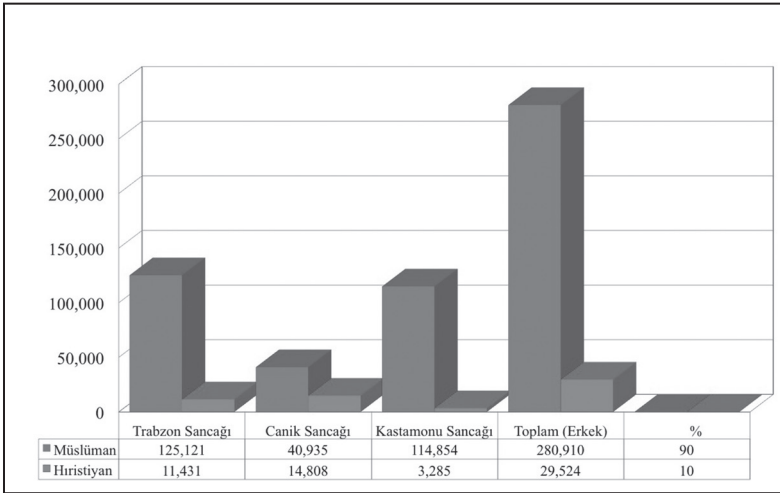
1882-1893 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre Osmanlı Devleti'nin Anadolu, Suriye, Irak ve Avrupa topraklarındaki toplam nüfusu 20.488.562'idi ve nüfusun %80'inden fazlasını Müslümanlar oluşturmaktaydı.²⁸

Osmanlı Devleti'nin nüfusu hakkında yabancı kaynaklarda da çeşitli bilgiler ve nüfus istatistikleri bulunmaktadır. Ancak bu bilgi ve istatistikler ciddi soru işaretleri taşımaktadır. Öncelikle bu kaynaklarda nüfusla ilgili çalışmalar çoğu kez Osmanlı Devleti içindeki bazı etnik ve dini unsurların siyasal iddialarını desteklemek amacıyla ele alınmıştır. Bu istatistikler aynı zamanda yazarlarının önyargılarını da ortaya koymaktadır. En önemlisi de nüfusla ilgili istatistiklerin emperyalist devletlerin veya bu tür devletler tarafından yönlendirilen bir halkın toprak talebini karşılayacak şekilde çarpıtılmış veya değiştirilmiş bilgileri ihtiva

etmesidir.²⁹ Bu durum aşağıda Karadeniz Bölgesi ile ilgili verilecek olan birbiriyle uyumsuz ve oldukça abartılı rakamlarda açıkça görülecektir.

Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı olan 1831 Nüfus Sayımı'na göre; Merkez, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Mapavri (Çayeli), Giresun, Keşap, Kürtün, Yavabolu ve Tirebolu kazaları ile Torul nahiyesini kapsayan Trabzon Sancağı'nda 125.121'i Müslüman ve 11.431'i Hristiyan olmak üzere toplam 136.552 erkek nüfus, Canik Sancağı'nda 40.935 Müslüman, 14.808 Hristiyan olmak üzere 55.743 erkek nüfus, Kastamonu'da ise 114.854 Müslüman ve 3.285 Hristiyan olmak üzere toplam 118.139 erkek nüfus bulunmaktaydı.³⁰

Tabloda da görüleceği üzere XIX. yüzyılın başlarında Karadeniz Bölgesi nüfusunun yaklaşık % 90'ını Müslüman, % 10'unu Hristiyanlar oluşturmaktaydı.³¹

Şehir nüfuslarına gelince; 1797 ve 1813 yıllarında Trabzon'a seyahat eden yabancı gezginler, XIX. Yüzyılın başında Trabzon şehir nüfusunun 15.000'den fazla olduğunu tahmin etmekteydiler. Örneğin Trabzon Fransa Konsolosluğu'nun kurucusu Pierre Jérôme Dupré 1803'te şehrin nüfusunu; 12.000'i Müslüman, 2.500'ü Rum ve 1.500'ü de Ermeni olmak üzere toplam 16.000 olarak tespit ederken³², 1813 yılında Trabzon'a gelen ve East India Company'nin askeri ve diplomatik hizmetinde bulunmuş olan Albay John MacDonal Kinneir, şehir hakkında: "Trabzon'un; Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Gürcüler,

Mingrelliler, Çerkezler ve Tatarlardan oluşan yaklaşık 15 bin kişiyi barındırdığı söyleniyor” demektedir.³³

Sinop’tan Kırım’a kadar olan gezisinde 1819’da Trabzon’a gelen ve köken olarak Karadenizli olan M. Minas Bijişkyan şehrin nüfusunu 9.000 hane olarak belirtirken³⁴, 1821–1829 yılları arasında Anadolu’da gezi ve incelemelerde bulunan V. Fontanier, Trabzon’un nüfusunun 60.000 kişi olduğunu, bu nüfusun 700-800’ünü Hıristiyanların teşkil ettiğini yazmaktadır.³⁵ Trabzon’daki Amerikan Misyonu’da da aynı yıllarda Trabzon’da yaklaşık 56.000 kişinin yaşadığını bildirmektedir.³⁶

Eğer verilen bu rakamlar Trabzon’a bağlı yakın yerleşim yerlerini de içine almıyorsa çok fazla gösterildiği veya yanlış yazıldığı göze çarpmaktadır. Zira 1869 salnamesinde dahi Trabzon’da 4.148 hane olduğu belirtilmektedir.³⁷

Bölge ile ilgili araştırmacılardan Stefanos Yerasimos, Trabzon nüfusunun 1830’lu yıllara varmadan 20 bine ulaşmış olabileceğini belirtirken³⁸ “Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba” adlı eserin yazarı Daniel Panzac, daha kesin bir rakam vermekte ve 1830’da şehirde 6300 erkek nüfus bulunduğunu söylemektedir.³⁹ Panzac’ın verdiği rakamın 1831 Osmanlı resmi nüfus sayımı sonucuyla aynı olması dikkat çekmektedir.⁴⁰

1832’de Trabzon’a gelen Charles Texier, şehir nüfusunun 8.000 hane olduğunu ve bunun 28 mahalleye yayılmış olan 6000 hanesinin Türklerden, 8 mahallede 1500 hanenin Rumlardan ve 4 mahallede 500 hanenin Ermenilerden oluştuğunu belirtirken⁴¹, 1833 yılında Trabzon’da görev yapan Protestan misyoneri Smith ise şehirde; yaklaşık 500 Rum, 250 Gregoryan Ermeni, 80-90 civarında Katolik Ermeni ve 3.500-4.000 civarında Müslüman aile bulunduğunu, toplam nüfusun 15.000 civarında olduğunu yazmaktadır⁴² ki bu sayı Süleyman Bilgin, Mesut Birinci, Mustafa Çakıcı ve Sezgin Demircioğlu tarafından Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri’nin irdelenmesi ile hazırlanan 1834 Trabzon Nüfus Kütüğü çalışmasında verilen rakamlara daha yakın görünmektedir.⁴³

1830-1837 yılları arasında İngiltere’nin Trabzon Konsolosu olan James Brant, şehrin nüfusunun 25.000-30.000 arasında olduğunu ve bu nüfusun 24.000’inin Müslüman, 3.500-4.000’inin Rum ve geriye kalan 1.500-2000 kişinin ise Ermeni olduğunu belirtir.⁴⁴ Bölgede görev yapan Amerikalı misyoner Horatio Southgate de aşağı yukarı aynı rakamları vermektedir.⁴⁵

1840'da Trabzon'u ziyaret eden Jakob Philipp Fallmerayer ise şehrin nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Doğruluğu en denenmiş, esasen komünün (cemaat) kayıtlarından elde edilmiş ve şimdiki Başpiskopos Kostantinos tarafından onaylanmış tahminlere göre Trabzon'un (1840) her derecede ve her büyüklükte aşağı yukarı 5800 evi ve aynı şekilde bu sayıda ailesi bulunuyordu. Bu ise en çok 30 ila 33 bin yaşayan nüfus demektir. Belirtilen 5800 ailenin içinde, Franklar dahil Ermeni Katoliklerinin sayısı 98'i geçmez. Roma ve Bizans'tan ayrılan milliyetçi Ermenilerin sayısı 400'ün biraz üzerinde, Türklerin ise 5.000 dolayındadır. Edirne Antlaşması (1829) ile Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan gibi yerlerden göç edenlerle Türk nüfusu Trabzon'da büyük artış göstermiş, ancak bu sayı daha sonra tekrar azalmıştır.”⁴⁶

1843'de Trabzon'u ziyaret eden tıp ve felsefe doktoru Alman seyyah Karl Koch, şehirde 6 bin evde 30 bin nüfusun yaşadığını, bu nüfusun 1.500'ünün Ermeni, 1.000'inin Rum ve 300'ünün de İtalyan menşeli olduğunu bildirmektedir.⁴⁷

1847 Yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a kadar bir inceleme gezisine görevlendirilen Feruhan Bey⁴⁸, Trabzon'da 3.000'i Türklere, 1.000'i Rumlara, 588'i Ermenilere, 140'ı Katolik ve 9'u Protestan Ermenilere, bir kısmı da yabancılara ait olmak üzere toplam 5000 kadar ev olduğunu, Ermenilerin nüfusunun kadın ve erkek olmak üzere 3.897, toplam nüfusun ise 33. 000 civarında olduğunu yazmaktadır.⁴⁹

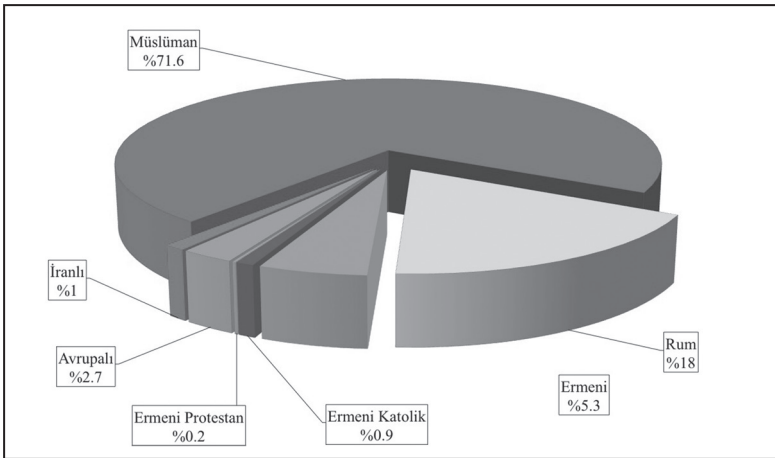
Gerek Osmanlı resmi rakamlarına, gerekse yabancı seyyahların verdiği rakamlara bakıldığında XIX. yüzyılın ilk yarısı için Trabzon vilayet merkezinde aşağı yukarı 30.000 kişinin yaşadığı, bu nüfusun en az 25.000'inin Müslüman, geriye kalanının da gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Fontanier ve Amerikan Misyonluğu'nun verdiği 55-60 bin rakamı büyük bir ihtimalle merkez ve merkeze yakın yerleşim yerlerinin toplam nüfusunu içermektedir. Zira yabancı seyyahların notlarında ve bölgede incelemelerde bulunan Osmanlı memurlarının raporlarında hem nüfus sayılarında hem de hane sayılarında Müslüman ve gayrimüslimlerle ilgili yaklaşık rakamlar yer almaktadır.

Kırım Savaşı yıllarında Doğu Karadeniz civarındaki hastanelerin genel müfettişi olan Humpry Sandwith, Trabzon şehir nüfusunun 20.000'in üzerinde olduğunu ve Müslümanların Rum ve Ermenilere

oranla belirgin bir çoğunluk oluşturduklarını ifade ederken⁵⁰, 1859'da İran'a gitmekte olan Prusyalı elçilik heyetine başkanlık eden Baron von Minutoli Trabzon nüfusunu 30.000 olarak kaydetmektedir.⁵¹

1860 tarihli İngiliz konsolosluk raporlarına göre ise; Trabzon şehrinde 55.800 kişinin yaşadığını belirtmekte ve nüfusun unsurlara göre dağılımını şöyle göstermektedir:⁵²

Müslüman	Rum	Ermeni	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	Avrupalı	İranlı	Toplam
40.000	10.000	3.000	500	100	1.500	600	55.800

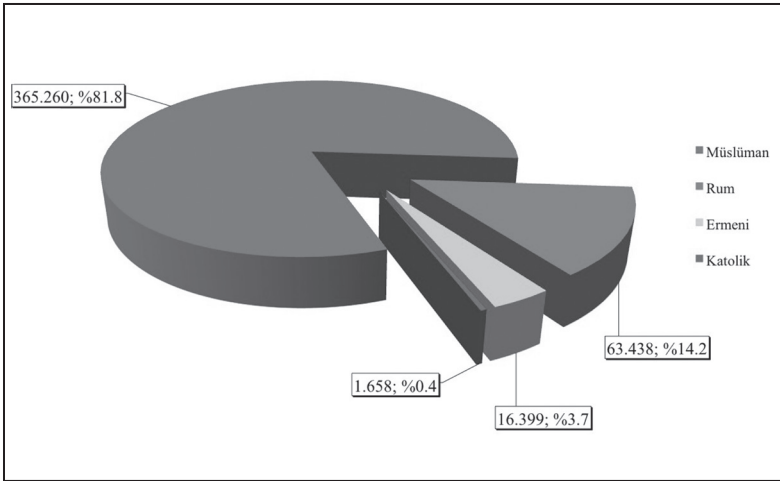

1960'lı yıllara kadar bölge ile ilgili verilen rakamlar arasındaki bu farklılıklar, giriş bölümünde de belirtildiği üzere kullanılan verilerin aynı idari birimi karşılamamasından, nüfusla ilgili bilgi veren şahısların amaçlarının ve sorgu kaynaklarının çeşitliliğinden kaynaklandığı gibi Karadeniz havzasında meydana gelen askerî-siyasî olaylar (Kırım savaşı gibi) da sağlıklı bir sonuca ulaşılmamasının nedenlerinden birini teşkil etmiştir. Ancak 1869 yılı Osmanlı Devleti'nin demografik durumunu öğrenmede bir dönem noktası teşkil etmektedir. Zira bundan sonra nüfusla ilgili bilgi veren yeni kaynaklar ortaya çıkmıştır ki, bunların en önemlisi vilayet salnameleridir. Tanzimat dönemi uygulamalarından biri olarak 1847 yılında Devlet-i Aliye-i Osmaniye adıyla merkezde başlatılan yıllık çıkarma uygulaması 1869 yılından itibaren vilayet merkezlerine de kaydırılmıştır. Vilayet yönetimleri de 1869'dan itibaren

kendilerine bağı olan her türlü yerleşim birimi ile ilgili önemli bilgiler (doğal kaynaklar, resmi ve ticari kuruluşlar, bunların yöneticileri, idare heyetleri, halkın temel geçim kaynakları, eğitim durumu ve nüfus dağılımı gibi) veren yıllıklar yayınlamaya başladılar. Vilayet idarelerinin gösterdikleri özel çaba sonunda hazırlanan bu yıllıklar, birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır.⁵³

Unsurlar	Merkez Sancağı	Canik Sancağı	Lazistan Sancağı	Gümüşhane Sancağı	Toplam
Müslüman	175.664	99.545	64.534	25.517	365.260
Rum	26.523	25.119	41	11.755	63.438
Ermeni	7.565	7.391	396	1047	16.399
Katolik	397	—	1261	—	1.658
Genel Toplam	210.149	132.055	66.232	38.319	446.755

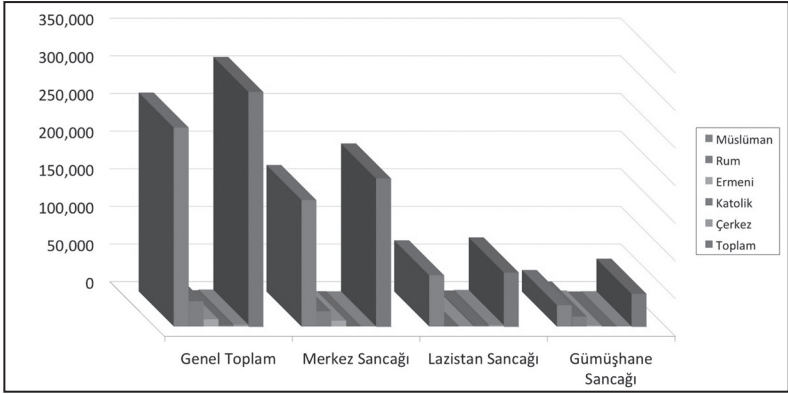
1869 yılında yayınlanan ilk salnameye göre Trabzon Vilayeti nüfusu ve unsurlara göre dağılımı şu şekildedir.⁵⁴

1860 tarihli İngiliz Konsolosluk raporundaki rakamla ilk Trabzon Salnamesi arasında bu çelişki yukarıda da belirtildiği gibi büyük ölçüde kullanılan verilerin aynı idari birimi karşılamamasından kaynaklanmaktadır.

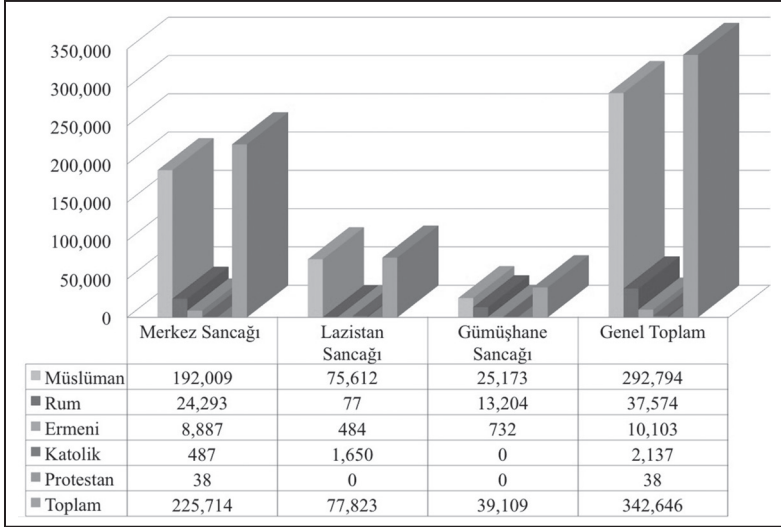
1875 Yılı Vilayet Salnamesine göre Trabzon Vilayeti nüfus dağılımı ve toplam nüfus ise aşağıda gösterildiği gibidir: ⁵⁵

Unsurlar	Merkez Sancağı ⁵⁶	Lazistan Sancağı ⁵⁷	Gümüşhane Sancağı ⁵⁸	Genel Toplam
Müslüman	167.927	67.972	28.393	264.292
Rum	20.136	41	13.384	33.567
Ermeni	7.776	433	1.304	9.513
Katolik	414	1.233	—	1.647
Çerkez	200	2.002	397	2.599
Toplam	196.453	71.681	43.478	311.612

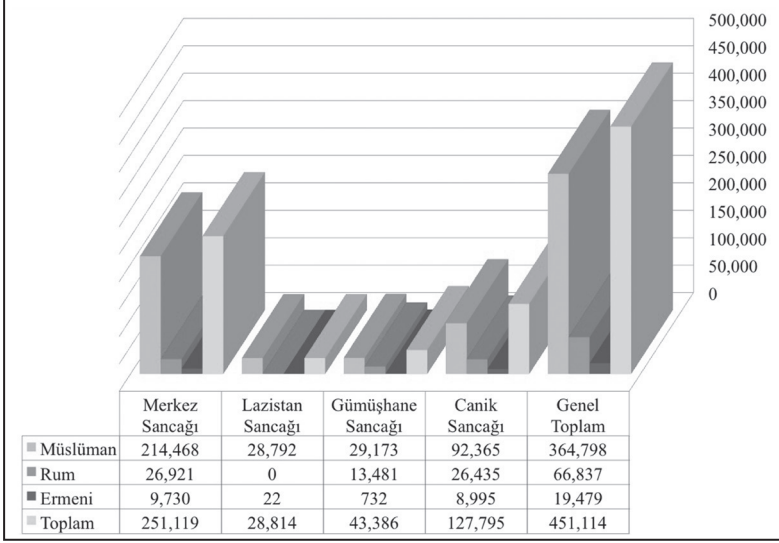

1969 ile 1875 nüfus rakamları karşılaştırıldığında Trabzon Vilayeti nüfusunun 135.143 kişi eksildiği görülmektedir ki bu durum 1869'da Trabzon Vilayetine bağlı olan Canik Sancağı'nın 1872'de buradan ayrılarak müstakil liva haline getirilmesinden kaynaklanmaktadır.

1878 yılı Vilayet Salnamesine göre ise Trabzon Vilayeti nüfus dağılımı ve toplam nüfusu aşağıda gösterildiği gibidir: ⁵⁹

1879 yılı Vilayet Salnamesine göre Trabzon Vilayeti nüfusu 1877'de tekrar Trabzon Vilayetine bağlanan Canik Sancağı ile beraber şöyle idi:⁵⁷

1878 yılı ile 1879 yılı salnamelerinde Lazistan Sancağı nüfusu karşılaştırıldığında büyük bir düşüşün yaşandığı gözlenmektedir. Nitekim Lazistan Sancağı nüfusu 1878'de toplam 77.823 iken 1879'da bu sayı yaklaşık elli bin civarında eksilerek 28.814'e düşmüştür. Bu durum, 1878'de imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Evliye-i Selase'nin Ruslara bırakılmış olması, dolayısıyla Batum ve Artvin civarının Lazistan Sancağı kapsamı dışında kalmasından kaynaklanmaktadır.

1882-1893 yılları arasında yapılan ve Osmanlı Devleti tarafından oldukça dikkatli tutulan nüfus kayıtlarına göre Trabzon Sancağı⁶⁰nda;

Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
432.364	65.533	22.223	1.209	380	521.709

kişi yaşamaktaydı. Yine 1882–1893 kayıtlarında Lazistan Sancağı⁶²’nda,

Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
135.538	693	49	136.280

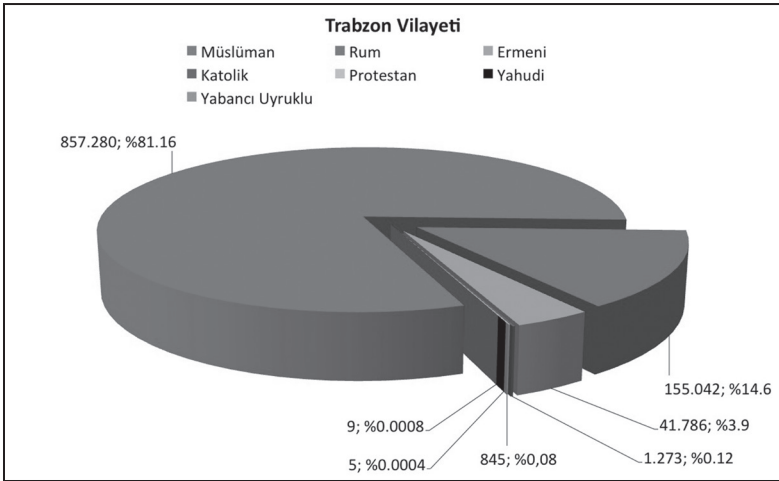
Gümüşhane Sancağı⁶³’nda,

Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
79.185	24.168	1.486	104.839

Canik Sancağı⁶⁴’nda da

Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Protestan	Yabancı Uyruklu	Toplam
210.193	64.648	18.028	64	5	465	9	293.412

nüfusun yaşadığı belirtilmektedir.⁶⁵ Vilayetteki Müslüman ve gayrimüslim nüfusun oransal dağılımı ise aşağıda gösterildiği şekildedir:

Tabloda da görüldüğü üzere Trabzon Vilayeti’nde gayrimüslimlerin tüm nüfusa oranı yaklaşık %19, Ermenilerin Müslüman nüfusa oranı %4, Rumların Müslüman nüfusa oranı ise %15 civarında idi.

Osmanlı Devleti hakkında hazırlanmış ilk dini coğrafya çalışması olarak kabul edilen ve daha sonraki batılı çalışmalarda özellikle referans gösterilen bir diğer kaynak da Vital Cuinet'in "La Turquie d'Asie" adlı eseridir. Osmanlı Devleti'nin 1881-1882/1893 nüfus sayımıyla aynı döneme tekabül eden Cuinet'in çalışmasında, Canik, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarını kapsayan Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.047.700 olarak verilmekte ve bu nüfusun 806.700'ü Müslüman, 193.000'i Rum, 47.200'ü Ermeni, 800'ü ise diğerleri olarak belirtmektedir. Aynı eserde Trabzon Sancağı'nın nüfusu ise şöyle gösterilmektedir.⁶⁶

Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni Gregoryan	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	Diğer	Toplam
334.975	91.000	20.000	1.200	235	290	447.700

Cuinet'in rakamlarıyla Osmanlı Devleti nüfus sayımının verdiği rakamların karşılaştırılması yapıldığında arasında çok büyük farklar olmamakla birlikte Cuinet'te Müslüman nüfusun az, buna mukabil gayrimüslim nüfusunun yüksek verildiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yaptığı nüfus sayımının; devletin askerlik açısından Müslüman nüfus miktarını, vergi açısından da Hristiyan nüfus miktarını öğrenme ve politikalarını buna göre belirleme ihtiyacı bulunmasına karşın; Cunité'in araştırmacı sorumluluğundan başka her hangi bir yükümlülüğünün olmaması, verileri nereden, nasıl elde ettiğine dair somut bir kaynak göstermemiş olması verdiği rakamların ciddiyeti ve güvenilirliği hakkında soru işaretleri doğurmaktadır.⁶⁷

Bu arada Trabzon Sancağı'na bağlı bir kaza olmakla birlikte gerek o dönemde gerekse günümüzde önemli bir nüfusa ve konuma sahip olan Giresun'un demografik yapısı ile ilgili ise şunlar söylenebilir:

1831 genel nüfus sayımına göre Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı Giresun ve Keşap Kazası merkezlerinde 8.785 Müslüman nüfusun olduğu görülmektedir.⁶⁸ 1869 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise 6.809'u Giresun merkezde olmak üzere Keşap ve Akköy nahiyeleri ile birlikte toplam 19.741 Müslüman erkek nüfus ve yine Giresun merkezde 2.856'sı Rum, 225'i Ermeni olmak üzere 3.081 gayrimüslim erkek nüfus yaşamaktaydı. Keşap ve Akköy nahiyeleri ile birlikte ise 5.409 gayrimüslim erkek nüfus mevcuttu.⁶⁹ 1882-1893 nüfus sayım sonuçlarına göre de Giresun merkezde 56.784 Müslüman, 11.369 Rum, 1.239 Ermeni olmak üzere toplam 69.392 kişi yaşamaktaydı.⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu hakkında bilgi veren Kolağası Ali Cevad tarafından 1895–1898 tarihleri arasında telif edilmiş “Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı”na göre XIX. Yüzyılın sonunda Trabzon Vilayetinin toplam nüfusu; 636.700'ü Müslüman, 193.000'i Rum, 44.100'ü Ermeni ve geri kalanları mil-el-i saireden olmak üzere toplam 1.477.700'dür.⁷¹

Ali Cevad, belirttiğimiz bu nüfusu en sahit rakamlar olarak söylese de bölgenin ana unsurlarını oluşturan Müslüman, Rum ve Ermenilerin toplamı ile Vilayetin genel nüfus toplamı arasında büyük fark bulunmaktadır. 600.000 civarında olan bu farkın diğler unsurlardan oluşması mümkün görünmemektedir. Dikkati çeken bu husus yazarın yanlış bilgilendirilmesi ve baskı hatasından kaynaklanabilir. Çünkü Ali Cevad'ın bu çalışmasında belirtilen rakamlarla aynı dönemle ilgili bilgi veren diğler kaynaklardaki rakamlar karşılaştırıldığında Trabzon Vilayeti'ne bağılı sancakların ve bu sancaklardaki unsurların nüfuslarının biri birine yaklaşık olduğı ancak Vilayet geneli ile ilgili rakamlarlarda büyük bir fark olduğı görülmektedir.

Ali Cevad'ın “Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı”ne göre Trabzon Vilayeti'nin sancaklara göre dağılımı ise şöyle gösterilebilir:

	Merkez Sancağı	Canik Sancağı	Gümüşhane Sancağı	Lazistan Sancağı	Giresun Kazası
Müslüman	439.323	214.105	—	138.820	51.764
Rum	67.326	—	—	16.000	11.884
Ermeni	22.681	—	—	5.000	938
Katolik	—	—	—	100	—
Latin Katolik	—	—	—	40	—
Musevi	—	—	—	40	—
Toplam	529.330 ⁷²	310.000 ⁷³	130.000 ⁷⁴	160.000 ⁷⁵	64.586 ⁷⁶

Şemseddin Sami'nin “Kamüsü'l-a'lâm” adlı eserinde ise; XIX. yüzyılın sonlarında (1894) Trabzon Vilayeti'nin nüfusu toplam olarak 1.079.288 olup 869.727'si Müslüman, 157.212'si Rum ve 52.349'u Ermeni ve diğler unsurlara ait gösterilmektedir. Aynı esere göre vilayet-teki Müslüman halkın 55.000 kadarı Laz ve Gürcü, 60.000 kadarı da Çerkez, geriye kalanı ise Türk'tür.

Kamûsü'l-a'lâm'da Trabzon vilayeti merkez kazasının nüfusu da, 24.221'i Müslüman, 10.840'ı Rum, 6.001'i Ermeni, 1.300 de diğer unsurlar olmak üzere toplam 42.362 olarak gösterilmektedir.⁷⁷

Şemseddin Sami eserinde Canik Sancağı nüfusunu; 215.488'i Müslüman, 62.000'i Rum ve 17.000'i Ermeni olmak üzere toplam 294.488 olarak vermektedir.⁷⁸ Aynı kaynakta Gümüşhane Sancağı'nın toplam nüfusu 29.341 olup 22.616'sı Müslüman 6.725'i Rum ve Ermeni;⁷⁹ Lazistan Sancağı'nda ise toplam 138.427 nüfus olup bunlardan yalnızca 689'u Rum ve geriye kalan 137.738'i Müslüman'dır.⁸⁰

Kamûsü'l-a'lâm'da Ordu Kazası'nda 80.000'e yakını Müslüman, 19.333'ü de Rum ve Ermeni olmak üzere toplam 99.333⁸¹, Giresun Kazası'nda ise; 51.704 Müslüman, 11.884 Rum ve 938 Ermeni olmak üzere toplam 64.526 kişinin bulunduğu belirtilmektedir.⁸²

Giresun kazası nüfusu ile ilgili olarak Vital Cuinet'te "La Turquie d'Asie" adlı eserinde aynı rakamları vermektedir. Ancak Cuinet'e göre kaza genelinde Müslüman nüfus çoğunluk olmakla birlikte şehir merkezinde gayrimüslim nüfus az farkla kalabalık teşkil etmekteydi. Cuinet'e göre; Müslümanların sayısı 4.388, Rumlar 4.906, Ermeniler ise 936 idi.⁸³

Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
69.411	13.719	1.546	84.676

1901 (1319) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise Giresun Kazası'nda yaşayan nüfus dağılımı şu şekilde idi:⁸⁴

1902 (1320) tarihli salnamede nüfusun 2.000 civarında artarak 86.489'a⁸⁵, 1903 (1321)'te ise bir önceki yıla göre 3.000 civarında artış göstererek 89.563'e yükseldiği görülmektedir.⁸⁶

Ordu (Bucak)⁸⁷ Kazası ile ilgili olarak ise İngiliz Konsolosu, 1860 yılında Ordu'da 39.500 Müslüman, 8.680 Rum ve 3.000 Ermeni'nin yaşadığını belirtirken⁸⁸, 1869 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, nahiyelerle birlikte nüfus,

Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
22.799	4.299	2.547	29.645

şeklinde verilmektedir.⁸⁹ 1882-1893 nüfus sayımı kayıtlarında ise Ordu'da,

Müslüman	Rum	Ermeni	Protestan	Toplam
79.771	10.398	7.552	288	98.009

nüfus yaşamaktaydı.⁹⁰

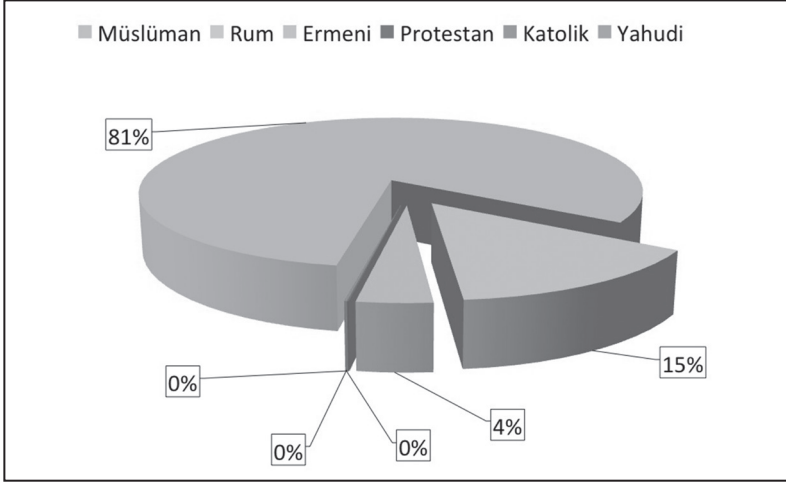
Şemseddin Sami de aynı yıllarda (1889) Ordu Kazası'nın toplam nüfusunu yukarıda da belirtildiği üzere 99.333 olarak vermiş olup, bu sayının Osmanlı nüfus sayımı rakamlarıyla örtüştüğü görülmektedir.⁹¹ 1896 tarihli vilayet salnamesinde verilen rakamlar XIX. yüzyılın sonunda Ordu Kazası nüfusunu hem doğrulamakta hem de kayda değer bir artış göstermediğini ortaya koymaktadır. 1896 tarihli vilayet salnamesine göre Ordu Kazası'nda nüfus, tabloda gösterildiği şekildeydi:⁹²

Müslüman	Rum	Ermeni	Protestan	Toplam
80.333	10.443	7.583	288	98.647

Ünlü Fransız Coğrafyacı Vital Cuinet de belirtilen dönemde Ordu Kazası'nın nüfusunu aşağı yukarı aynı rakam olarak vermektedir (97.794).⁹³ 1904 yılında Ordu Kazası'nın nüfusu 119.240'a,⁹⁴ Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce ise 142.271'e çıkmıştır. Bu nüfusun 111.421'i Müslüman, 18.505 Rum, 12.349'u ise Ermeni ve Protestandı.⁹⁵

1896 yılında Trabzon Vilayet nüfusu ise tabloda ve grafikte gösterildiği şekildedir:⁹⁶

Müslüman	Rum	Ermeni	Protestan	Katolik	Yahudi	Toplam
869.727	157.212	42.349	880	1.304	5	1.071.477

Son yirmi yılda Trabzon merkez sancağı başta olmak üzere velayet genelinde meydana gelen nüfus artışı yalnızca normal nüfus artışı olmayıp, daha çok 1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşı sürecinde Kafkaslar başta olmak üzere Rus Çarlığı idaresindeki Müslüman memleketlerden gelen göçlerden kaynaklanmaktaydı.⁹⁷ Aynı şekilde Trabzon’daki Rum nüfusu da önemli ölçüde artmış, Ermeni nüfusu ise 1875–1889 arasında artış göstermiş, daha sonra bir miktar düşmüştür (6.000 kişiden 5.100 kişiye). Ermeni nüfusunun düşüşünde 1892’den sonra başlattıkları isyan önemli rol oynamıştır.⁹⁸

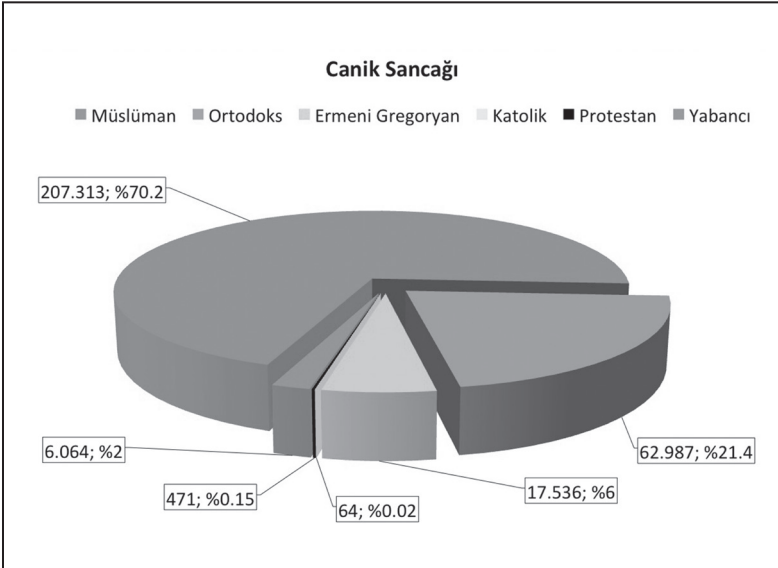
Trabzon, Giresun ve Ordu’daki demografik tablo aşağı yukarı Samsun için de geçerliydi. İngiliz gezgin John MacDonald Kinneir, XIX. yüzyıl başında Samsun’un hemen tamamında Türklerin çoğunlukta olduğunu, çevrede çok az sayıda Hristiyan köyü bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁹ Bununla birlikte mevcut gayrimüslim nüfus oranının XV ve XVI. yüzyıldaki nüfustan daha fazla olduğu görülmektedir. Zira 1500’lü yılların başında gayrimüslim nüfus oranı toplam nüfusun %13’nü oluştururken, XIX. yüzyılın başında bu oran %26.57’ye çıkmıştır.¹⁰⁰

XX. yüzyılın başında bu bölgede yüz binden fazla gayrimüslim bulunması, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye çok sayıda Hristiyan unsurun göç ettiği ya da ettirildiği izlenimini vermektedir. Nitekim Pontusçu yazarlardan İonnidis, Samsun’la ilgili olarak 1870’te kentte Kapadokya’dan gelmiş 150 Hristiyan ailenin bulunduğunu yazmaktadır. 1903’te bir Kapadokyalı, bölgede incelemelerde

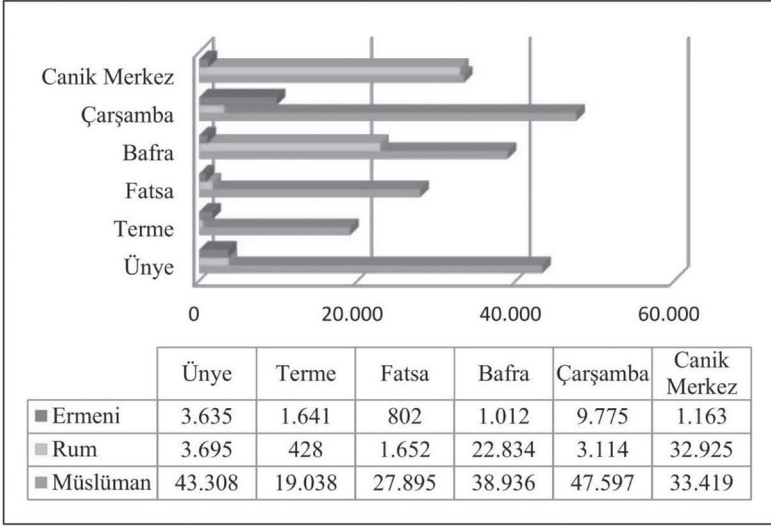
bulunan Yunanlı Papamihalopulos'a Samsun Hristiyanlarının %80'inin Kapadokya'dan gelmiş olduğunu anlatmıştır. Bunun yanı sıra Samsun merkezdeki Hristiyanların bir kısmı da Bafra'dan gelmişlerdi. Bu nedenle Kayseri bölgesinden gelen Ortodoks Hristiyanların tamamıyla, Niğde bölgesinden gelenlerin yarısı Türkçe konuştuğundan Ortodoks Hristiyanların konuştuıkları dil ölçütleriyle Bafralıları Kapadokyalılardan ayırmak çok zordu.¹⁰¹ Yine aynı dönemde çok sayıda Rum, Rusya'dan gelerek Samsun kıyılarına yerleşmiştir.¹⁰²

Ortodoks Hristiyanların bu kitlesel göçleri Samsun'un demografik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Gayrimüslim nüfustaki bu artış 1869 tarihli Trabzon Salnamesi'nde ve daha sonraki çeşitli kayıtlarda açıkça görülmektedir. Yalnızca erkek nüfusun dikkate alındığı 1869 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Canik Sancağı¹⁰³ ve çevresinde 99.545 Müslüman, 25.119 Rum ve 7.391 Ermeni mevcuttu.¹⁰⁴

1887 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise Canik Sancağı'nın nüfusu yaklaşık 300.000 olup, dağılımı şöyle idi:¹⁰⁵

1881/82-1893'deki genel nüfus sayımı sonuçlarına baktığımızda da Canik Sancağı genelinde 210.193 Müslüman, 64.648 Rum, 18.028 Ermeni nüfus yaşadığı görülmektedir. Belirtilen sayım sonuçlarına göre, Canik merkez, Çarşamba, Bafra, Fatsa, Terme ve Ünye'deki nüfus dağılımı şu şekildedir:¹⁰⁶

XX. yüzyılın başına gelindiğinde ise Canik Sancağı'nda 229.393 Müslüman (%70.88), 73.427 Rum %22.67), 20.184 Ermeni (%6.23), 78 Katolik (%0.02) ve 676 Protestan (%0.20) nüfus yaşamaktaydı.

Rakamlardan da görüldüğü üzere Canik Sancağı'nın gerek merkezinde gerek kazalarında Müslüman nüfus gayrimüslim nüfustan fazla olmakla birlikte, son 60-70 yılda gayrimüslim nüfustaki artış oranı (%8.5), Müslüman nüfusun artış oranından daha fazla olmuştur (%6.5).

107

Tarihi kaynaklardan, çeşitli araştırmalardan ve ağızdan ağıza dolaşan bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Ortodoks Hıristiyanların Samsun bölgesindeki yerleşim yerleri büyük bir olasılıkla XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında kurulmuş, ancak bölgeye yönelik kitlesel Hıristiyan göçleri daha çok Tanzimat Fermanı'nın yayımlandığı 1839'dan sonra gerçekleşmiştir.¹⁰⁸

Yalnızca bugünkü vilayet merkezlerinin ve bazı ilçelerinin nüfuslarını verdiğimiz Doğu Karadeniz Bölgesi'nin nüfusuna genel olarak bakıldığında, farklı kaynaklarda farklı rakamlar karşımıza çıkmakla beraber XIX. yüzyılın sonunda nüfusun büyük bir artış gösterdiği, toplam nüfusunun bir milyonu geçtiği ve bu sayı içerisinde de gayrimüslimlerin oranının Müslümanlardan oldukça az olduğu dikkati çekmektedir. Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan *Livre Jaune-Documents Diplomatiques (1893-1897)*, (Sarı Kitap) ve Vital Cuinet'in *La Turguie d'Asie* eserlerinde -ki tarafsız iki batılı kaynak olarak kabul edilmektedir- Trabzon Vilayeti'nde toplam 1.047.700 nüfus yaşamakta olup bu nüfusun, 806.700'ünü Müslümanlar, 193.000'ünü Rumlar ve 47.200'ünü Ermeniler, 800'ünü de diğerleri oluşturmaktaydı.¹⁰⁹

İngiliz Konsolosu Longworth'un verdiği bilgilere göre ise 1892'de Trabzon Vilayeti'nde 820.426 Müslüman, 159.599 Rum, 44.350 Ermeni ve 16.315 ecnebi olmak üzere toplam 1.040.690 kişi yaşamaktaydı.¹¹⁰

Görüldüğü üzere Trabzon Vilayeti'nin nüfusu 1860'lı yıllara göre üç kat artmıştı ki bu artışta 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde Kafkasya'dan gelen göçmenler başlıca rol oynamıştı.

Trabzon Vilayeti'nin nüfusu 1897 yılında 933.728 Müslüman, 181.044 Rum, 47.196 Ermeni, 1.484 Katolik, 7 Protestan ve 41 gayrimüslim Çingene olmak üzere toplam 1.163.500 kişiye ulaşmış¹¹¹, XX. yüzyılın hemen başında ise 1.200.000'i aşmıştı. 1901¹¹² ve 1902¹¹³ tarihli vilayet salnameslerine göre Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu tabloda belirtildiği gibidir:

Unsurlar	1901	1902
Müslüman	972.981	990.267
Rum	185.784	188.936
Ermeni	50.233	50.678
Katolik	1.506	1.514
Protestan	1.140	1.279
Toplam	1.211.644	1.232.674

1903'de Doğu Karadeniz'de incelemelerde bulunan Papamihalopulos, o yıllarda vilayetin toplam nüfusunu vilayet salnamesinden yaklaşık 90.000 eksik göstermesine rağmen Müslüman-Hristiyan oranında büyük bir değişme görülmemektedir. Papamihalopulos'a göre, Trabzon Vilayeti'nde Müslümanların sayısı 900.000, Hristiyanların

sayısı 225.000’idi.¹¹⁴ Karadeniz’in gerek Anadolu kıyısı gerekse kuzey kıyılarındaki yerleşim yerleri, buraların sosyo-kültürel ve ekonomik yapıları hakkında bilgi veren ve 1911’de New York’da basılan “Araund The Black Sea” adlı eserde de 1900’lerin başında Trabzon Vilayeti’nde 800.000 Müslüman, 120.000 Rum ve 32.000 Ermeni’nin yaşadığı bildirilmektedir.¹¹⁵

1904 (1322) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi’nde ise; Vilayetin toplam nüfusu 1.254.816 olup bu nüfusun; 1.006.292 Müslüman, 194,169 Rum, 51.639 Ermeni, 1.426 Katolik ve 1.290 Protestan’dan ibaretti.¹¹⁶

Osmanlı Devleti’nin 1905-1906 yılında yaptığı son nüfus sayımına göre Trabzon Vilayeti’nde; 1.071.988 Müslüman, 215.474 Rum, 50.055 Ermeni yaşadığı belirtilirken¹¹⁷, Dimitri Pentzopoulouos tarafından yazılan “The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece” adlı kitapta Trabzon Vilayeti’nin nüfusu, 1910 Türk resmi istatistikleri referans alınarak 1.047.880 Müslüman, 351.104 Rum ve 45.094 Ermeni olmak üzere toplam 1.444.087 olarak verilmiştir.¹¹⁸

Venizelos tarafından dikkate alınan ve Polybios (D. Kalopothakes) tarafından hazırlanan “Konferans Önünde Yunanistan” isimli eserde de Trabzon Vilayeti’ndeki Rum nüfusu 351.104 olarak belirtilmekteydi.¹¹⁹ Yine Yunanistan’ın toprak taleplerini desteklemek amacıyla uluslararası görüşmelerde Venizelos tarafından kullanılan ve Rum Patrikhanesi’nin verilerine dayanan Profesör George Soteriades’in,¹²⁰ Vital Cuinet’in verdiği nüfus sayılarını çarpıtarak yayımladığı “Rum Patrikhanesi 1912 İstatistikleri” adlı kitabında ise Trabzon Vilayeti’nin nüfusunu; 957.866’sı Müslüman, 352.594’ü Rum ve 55.621’i Ermeni olmak üzere toplam 1.366.081 olarak vermektedir.¹²¹

Soteriades’e göre, Trabzon Merkez, Lazistan, Gümüşhane sancak ve kazalarında Türk, Rum ve Ermeni nüfus dağılımı şöyle idi:¹²²

	Türk	Rum	Ermeni	Toplam
Trabzon Merkez	89.225	38.625	11.915	139.765
Sürmene	44.312	8.804	282	53.398
Akçaabat	40.265	11.081	4.204 '23	55.550
Vakfikebir	23.492	762	80	24.334
Görece	33.682	640	211	34.533
Tirebolu	30.999	17.882	708	49.589
Giresun	46.207	44.214	6.582	97.003

Ordu	92.191	19.390	7.339	118.920
Maçka	4.283	13.437	—	17.720
Rize	93.176	1.424	—	94.600
Atina (Pazar)	37.622	400	—	38.022
Hopa	33.520	400	—	33.920
Of	67.567	700	—	68.267
Gümüşhane	25.091	5.997	1.367	32.455
Torul	23.512	48.135	—	71.647
Kelkit	25.564	1.626	126	27.316
Şiran	13.704	2.990	225	16.919
Toplam	724.412	216.507	33.039	973.958

1912 tarihli bu istatistikte Trabzon Sancağı'nda olduğu gibi Samsun (Canik) Sancağı'nda da Rum ve Ermeni nüfusun azınlıkta olduğu görülmektedir. Soteriades'e göre, Samsun merkez, Fatsa, Ünye, Çarşamba ve Bafra'dan oluşan Samsun Sancağı'nda 392.123 kişilik toplam nüfus içinde Türkler 233.454, Rumlar 136.087, Ermeniler ise 22.582 kişiden oluşmaktaydı.¹²⁴

Aynı tarihli Ermeni Patrikhanesi nüfus istatistiğinde Ermeni nüfusu Trabzon Vilayeti'nin orta kesiminde 20.000, diğer kısımlarında ise 5.000 olarak gösterilmektedir.¹²⁵

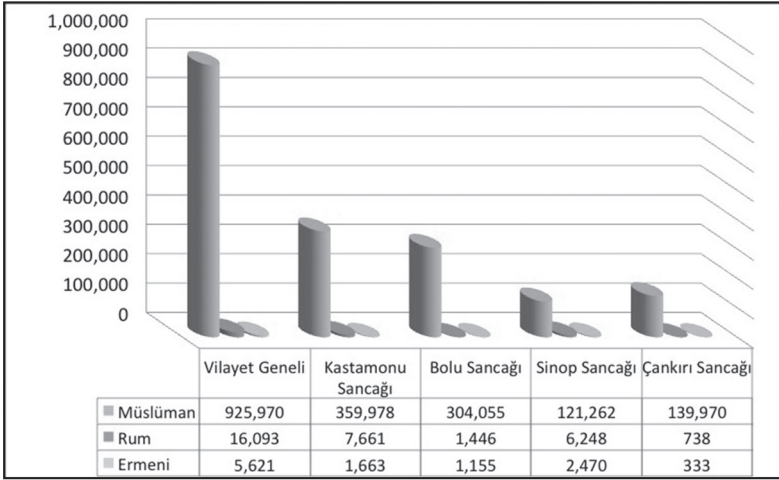
1913'te Trabzon Vilayeti nüfusuna dair bir diğer veri ise; Abdülvahap Hayri'nin "İktisadî Trabzon" adlı eserinde yer alır. Yazar, bu eserinde Trabzon Vilayeti nüfusunu;

Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Toplam
899.709	148.715	30.564	1.027	1.217	1.081.232

olarak vermektedir.¹²⁶

Karadeniz'in batı kısmında yer alan ve Bolu, Sinop, Çankırı Sancaklarından oluşan Kastamonu'nun demografik yapısına baktığımızda Hıristiyan nüfusun bu bölgede daha da azaldığı, Müslüman nüfus toplumun %98'ini oluştururken Hıristiyanların %2 oranında olduğu görülmektedir.

1882-1893 nüfus sayım sonuçları ve 1894 yılına ait Kastamonu Vilayet Salnamesi'ne göre nüfusun toplum içindeki dağılımı şu şekilde idi:¹²⁷

Şemseddin Sami, “Kamûsü'l Â'lâm” adlı eserinde XIX. yüzyıl sonu itibarı ile Kastamonu Vilayeti'nin nüfusunu; 960.000 Müslüman, 16.000 Rum ve 6.000 Ermeni olarak göstermektedir.¹²⁸ Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından basılan Documents Diplomatiques ve Vital Cuinet'in La Turguie d'Asie adlı yayınlarda ise aynı dönemde Kastamonu'nun toplam nüfusu 1.018.912 kişi olup, bu nüfusun ancak %2.1'i yani 21.507'si Rumlardan oluşmaktaydı.¹²⁹

Kastamonu Vilayetindeki bu nüfus yapısı XX. yüzyılın başlarında da aynı düzeyde seyretmiş, hatta Müslümanlar lehine artış göstermiştir. 1903 tarihli vilayet salnamesine göre, Kastamonu Vilayeti genelinde nüfus dağılımı şu şekilde idi:¹³⁰

Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
1.001.723	18.568	7.275	1.027.566

1905-1906 Osmanlı nüfus sayımında Kastamonu Vilayeti genelinde 1.088.137 Müslüman, 23.061 Rum ve 9.809 Ermeni yaşadığı belirtilirken¹³¹ Rum Patrikhanesi'nin 1912 yılı istatistiğinde ve Soteriades'in bu istatistiğe dayanarak hazırladığı “Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor” adlı eserinde ise; Rum nüfusu 24.919, Türk nüfusu 938.435 olarak gösterilmektedir.¹³²

Karadeniz'in kıyı kesimlerindeki Müslüman, gayrimüslim nüfus oranı aşağı yukarı iç kesimler için de geçerliydi. Hatta Osmanlı resmî nüfus

sayımlarında iç kısımlarındaki gayrimüslim nüfus Müslümanlara göre çok daha azdı. Örneğin; 1881/1882-83 Osmanlı Nüfus sayımına göre Sivas Vilayeti'ne bağlı Tokat Sancağı'nda¹³³; 165.911 Müslüman, 7.941 Rum, 14.685 Ermeni, yaklaşık 1.000 civarında da diğer gayrimüslim unsurlar bulunduğu görülmektedir.¹³⁴ XX. Yüzyılın başında ise nüfus yaklaşık % 33 oranında artmış 230.207'ye çıkmıştır. Bu nüfusun unsurlara göre dağılımını ve yüzdelik oranlarını şu şekilde gösterebiliriz:¹³⁵

Unsurlar	Nüfus	%
Müslüman	200.680	87.17
Ermeni	18.562	8.06
Rum	9.953	4.32
Yahudi	261	0.11
Diğer	742	0.32

Aynı tablonun Amasya Sancağı içinde geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Merkez haricinde Vezirköprü, Merzifon, Gümüşhacıköy, Mecitözü, Osmancık, Ladik ve Havza kazalarından oluşan Amasya Sancağı'nda 179.746 Müslüman (%86.36), 11.364 Rum (%5.4), 15.525 Ermeni (%7.4), yaklaşık 1.500 civarında da diğer gayrimüslim unsurlar (%0.7) bulunmaktaydı.¹³⁶

Yabancı kaynaklardan Vital Cuinet'te ise Tokat Sancağı'nda 151.800 Müslüman (%74.85), 37.919 Ermeni (%18.69), 12.681 Rum (6.25), 400 Yahudi (%0.19) olmak üzere toplam 202.800 nüfus yaşadığını belirtmekte ve gayrimüslim nüfusu, özellikle Ermenileri daha yüksek göstermektedir.¹³⁷

George Soteriades de her iki sancaktaki Rum nüfusunu oldukça abartılı vermesine rağmen yine de Müslüman nüfusa göre çok az olduğu görülmektedir. Soteriades'e göre Amasya Sancağı'nda 285.339 kişilik toplam nüfus içinde 36.739 ve Tokat Sancağı'nda 216.893 kişilik nüfus içinde 27.174 Rum bulunmaktaydı.¹³⁸ Yalnız Gümüşhane'de durumun farklılık arz ettiği, Hıristiyan nüfusun diğer iç kesimlerdeki nüfusa oranla biraz daha fazla olduğu ancak sancak genelindeki nüfusa göre yine azınlıkta kaldığı görülmektedir. Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, XX. yüzyıl başında Gümüşhane Sancağı'nda 87.692 Müslüman'a karşılık, 30.564 Rum, 1.712 de Ermeni yaşamaktaydı.¹³⁹

I. Dünya Savaşı başladığında ise Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 18.519.971'di.¹⁴⁰ Ancak bu genel nüfus içersindeki Rum nüfusu

konusunda ciddi çelişkiler ve verilen rakamlar arasında uçurumlar bulunmaktadır. Kemal H. Karpat, “Osmanlı Nüfusu” adlı eserinde Türkiye’de toplam 1.729.738 Rum’un yaşadığını belirtirken, McCarthy, “Müslümanlar ve Azınlıklar” isimli çalışmasında Türkiye’de bulunan Rum nüfusunu 1.112.698 olarak göstermektedir.¹⁴¹ Tefvik Çavdar ise; Misak-ı Milli sınırları içindeki toplam nüfusun, 14.118.968 olduğunu ve bu toplam içerisinde 1.167.948’inin Rum, 587.960’ının da Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir.¹⁴²

Osmanlı resmi nüfus istatistiklerine göre, 1914 yılında Canik hariç Trabzon Vilayeti’nde:¹⁴³

Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
921.128	161.574	37.549	2.696	1.122.947

Canik Mutasarrıflığı’nda:¹⁴⁴

Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
265.950	98.739	28.576	37	393.302

İdari bölge olarak Sivas’a bağlı olan ve Havza, Köprü, Gümüşhacıköy, Merzifon ve Ladik’i içerisine alan Amasya Sancağı’nda:¹⁴⁵

Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
178.639	24.950	23.017	3.657	230.263

Bolu Sancağı ile birlikte Batı Karadeniz Bölgesi’nin önemli bir kısmının yer aldığı Kastamonu Vilayeti’nde ise:¹⁴⁶

Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
1.136.583	26.109	11.929	1.254	1.175.875

nüfus bulunmaktaydı.

I. Dünya Savaşından hemen sonra bölgedeki nüfus yapısına bakıldığında gayrimüslim nüfusa nazaran Türk nüfusunda önemli ölçüde azalma olduğu görülmektedir. Nitekim savaş sonrası süreçte bölgedeki

İngiliz kontrol subayları tarafından 12 Aralık 1919'da Londra'ya gönderilen raporda Trabzon Vilayeti'nde 921.100 Türk, 160.600 Rum ve 40.200 Ermeni olmak üzere toplam 1.122.700 nüfus olduğu bildirilirken¹⁴⁷, İngiltere Dışişleri Bankalığı'nın Mart 1920'de hazırladığı ayrıntılı raporda Trabzon, Lazistan ve Gümüşhane'de; 648.000 Türk, 192.000 Rum, 33.000 Ermeni olmak üzere toplam 1.075.000 nüfus yaşadığı belirtilmekteydi.¹⁴⁸ ABD tarafından görevlendirilen King-Crane Komisyonu'nun 28 Haziran 1919'da hazırladığı raporda da Doğu Karadeniz'de yaşayan Rumların ve Ermenilerin sayısı toplam 200.000 olarak gösterilmiştir.¹⁴⁹ Londra'da basılan "The London Committee of Unredeemed Greeks, The Liberation of the Grek People in Turkey" adlı eserde ise – ki Türklerin Rumlara yönelik çeşitli baskı ve sindirme faaliyetlerinin yürütüldüğü belirtilerek Helenizm'in bitirilmeye çalışıldığı ifade edilmekteydi - Trabzon Vilayetinde 957.866 Müslüman yanında, 355.533 Rum'un da yaşadığı kaydedilmektedir.¹⁵⁰

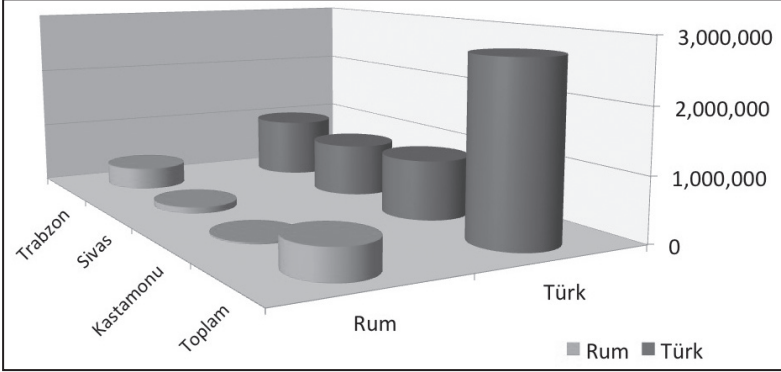
Karadeniz Bölgesi'ndeki bu nüfus tablosu, I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren özellikle Pontusçu cemiyetler, Yunanistan, Fener Rum Patrikhanesi ve Ermeni komiteler tarafından bölgeye çok sayıda Rum ve Ermeni göçmeni getirilerek hem gerçek anlamda hem de kağıt üzerinde değiştirilmeye çalışılmıştır.

Pontusçu Rumların ve Ermenilerin izledikleri başka bir yol da, Müslüman unsuru, hatta Türkleri dahi kendi arasında gerek yerleşim yerine gerekse kültürüne göre parçalarken, Hristiyanları bir bütün olarak kabul etmeleri idi. 1956'da Atina'da yayınlanan 'Pontus Cumhuriyeti Nasıl ve Niçin Başarıya Ulaşamadı' adlı eserinde Pavlidis, Pontus'la ilgili şu bilgileri vermektedir: "Pontus, Rus hududundan başlar, Trabzon ve Sivas vilayetlerinin tamamını ve Kastamonu vilayetinin bir kısmını içine alarak, Karadeniz kıyısı boyunca Sinop ötesine kadar uzanır. Bütün Pontus 70.000 kilometre karelik bir sahayı kaplar. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce burada 800.000 Rum, 450.000 Müslüman ve 750.000 de Kürt, Ermeni, Acem, Laz, çeşitli Hristiyanlar, biraz Musevi ve pek az da Avrupalı olmak üzere iki milyonluk bir nüfus barınmaktaydı."¹⁵¹

Pavlidis, bu istatistikleri Pontusçu liderlerden Marsilyalı Rum Constantinidis'in verdiği rakamları düzeltmek suretiyle elde ettiğini belirtmekle beraber yine de Rumların sayısını mübalağalı gösterdiği açıktır. Zira Pavlidis'in ileri sürdüğü rakamlar dönemin Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtıradaki belirtilen Rum sayısının yaklaşık iki misli idi. Venizelos,

muhtırasında Karadeniz Bölgesi'ndeki Rum ve Türk nüfusunu şu şekilde vermektedir:¹⁵²

	Trabzon	Sivas	Kastamonu	Toplam
Türk	957.876	839.514	938.435	2.735.825
Rum	353.533	99.376	24.919	477.828

Venezelos, muhtırasında ileri sürdüğü rakamları nereden aldığını bildirmemekle beraber Makkas'ın 1919'da yayınladığı "Anadolu'nun Yunanlılığı" adlı kitabının 77. sayfasında 1912 tarihli Türk istatistiklerinden faydalanarak bu rakamların elde edildiğini iddia etmektedir. Hâlbuki adı geçen resmi Türk istatistikleri değil, Fener Patrikhanesi'nin 1912 tarihli istatistikleridir.¹⁵³

Bölgedeki nüfusa dair veriler içeren bir diğer belge de Trabzon Metropolit Hrisantos'a aittir. Hrisantos, bölge Rumları adına Paris Konferansındaki 5'ler Konseyi'ne 2 Mayıs 1919'da sunduğu muhtıradan, Trabzon Vilayetinin tamamı, Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarki ve Amasya sancakları ile Kastamonu Vilayetinin Sinop sancağını kapsayan yerleşim birimlerini Pontus Bölgesi olarak tanımlamış ve nüfus dağılımını şu şekilde göstermiştir:

Kafkasya ve Güney Rusya'da yaşayan 250.000 kişinin de Pontus Bölgesi'ne göç ettirilmesi durumunda 850.000 Rum; Türk, Sürmeneli, Oflu, Kafkasyalı, Stavriyonlardan oluşan 836.000 Müslüman ve 78.000 Ermeni.¹⁵⁴

Hrisantos'un Paris Barış Konferansı'na sunduğu bu istatistiklerde, Rusya ve Kafkasya dâhil bütün Karadeniz Havzası'nda yaşayan Ortodoks nüfusun hepsini Ortodoks Grek gösterirken, Müslüman nüfusu ise olmayan etnik bir tasnife tabi tutması dikkat çekmektedir.¹⁵⁵ Yine Hrisantos'un Pontus bölgesi olarak tanımladığı alanın içerisinde Lazistan Sancağı da bulunmasına rağmen, sunduğu istatistiklerde bu bölgedeki Türk nüfusu da yer almamaktadır.

SONUÇ

İncelenen dönem itibarıyla Karadeniz Bölgesi'ndeki nüfus yapısında Türk/Müslüman unsurun ezici bir çoğunluk oluşturduğu, ikinci sırada Rumların, üçüncü sırada ise Ermenilerin ve diğer azınlık unsurların yer aldığı, belirtilen etnik unsurlarla ilgili artışın 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar belli bir oranda seyrettiği, bahsedilen Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte Türkiye'ye yönelik Müslüman nüfus göçünden Karadeniz Bölgesi'nin de etkilendiği ancak bu göçün bölgedeki Müslim-gayrimüslim nüfus oranlarını değiştirecek düzeyde olmadığı görülmektedir.

Dikkati çeken diğer bir unsur da XIX. yüzyılın sonlarına kadar bölge ile ilgili bilgi veren yerli ve yabancı kaynaklardaki nüfus sayıları yanlış yazımlar ve istisnalar dışında genelde bir birine yakın olduğu halde, belirtilen tarihten sonra Türk ve bazı yabancı kaynaklar arasında ciddi farkların ortaya çıkmasıdır. Hatta Rum ve Ermeni patrikhanelerinde düzenlenen istatistikler ve dönemin büyük devletleri tarafından hazırlattırılan nüfus çalışmaları Karadeniz Bölgesi'ndeki gayrimüslim nüfusu birden bire üç-dört misline çıkarmakta, Türk nüfusu da parçalara ayırmaktaydı. Bu tür çalışmaların altında yatan en önemli neden şüphesiz bölgede bir Pontus Rum ve Ermeni devleti kurma düşüncesi idi. Nitekim dönemin büyük devletleri tarafından yaptırılan bir iki araştırma ve raporlar dışında Karadeniz Bölgesi'ndeki gayrimüslim nüfusla ilgili ortaya atılan abartılı rakamların hemen tamamı Rum-Yunan ve Ermeni kaynaklı olup özellikle Trabzon Metropolitisi Hrisantos'un ve Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Paris Barış Konferansı'na sunduğu nüfus istatistikleri dikkati çekmekteydi.

Ancak gerek Hrisantos'un ve gerekse Venizelos'un Karadeniz Bölgesi'ndeki Pontus Rum nüfusu ile ilgili olarak ileri sürdükleri rakamların abartma ve Avrupa kamuoyunu yanıltmaya yönelik olduğu,

yukarıda XIX. yüzyılın başından itibaren yerli ve yabancı kaynaklara dayanarak verilen karşılaştırmalı rakamlardan açıkça anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılın başından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık bir sürece bakıldığında Karadeniz Bölgesi'ndeki gayrimüslim nüfusunun büyük bir değişime uğramadığı, ya da en azından Rumların iddia ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin Rumları göçe tabi tutmasından dolayı azalmadığı, aksine bir miktar arttığı¹⁵⁶ ancak hiçbir zaman bölgedeki toplam nüfusun %15-20'sini geçmediği dikkati çekmektedir. Aynı durum Ermeniler için de geçerli olup, incelenen dönem boyunca Karadeniz Bölgesi'ndeki Ermeni nüfus oranının ortalama %4-5 civarında seyrettiği söylenebilir.